

Επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση στη σφαίρα της κοινωνικής οικονομίας: Μια συγκριτική ανάλυση πέντε χωρών της ΕΕ²³

Vocational education and training in the field of social economy: A comparative analysis between five EU countries

Νικόλαος Αποστολόπουλος^α, Χρήστος Γούλας^β, Αλέξανδρος Κακούρης^γ, Ίρα Παπαγεωργίου^δ

^αΠανεπιστήμιο Πελοποννήσου, anikos@uop.gr

^βINE ΓΣΕΕ και ΚΑΝΕΠ ΓΣΕΕ, goulas@inegsee.gr

^γΠανεπιστήμιο Πελοποννήσου, a.kakouris@uop.gr

^δINE ΓΣΕΕ, ira_papageorgiou@inegsee.gr

**Nikolaos Apostolopoulos^a, Christos Goulas^b, Alexandros Kakouris^c,
Ira Papageorgiou^d**

^aUniversity of Peloponnese, anikos@uop.gr

^bINE GSEE & KANEP GSEE, goulas@inegsee.gr

^cUniversity of Peloponnese, a.kakouris@uop.gr

^dINE GSEE, ira_papageorgiou@inegsee.gr

Περίληψη

Το παρόν άρθρο αποτελεί ένα συνδυασμό κειμένου πολιτικής και ερευνητικής εργασίας καθώς, με βάση πρωτογενή στοιχεία, αναπτύσσει την κατάσταση της Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης (εφεξής ΕΕΚ) για την Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία (εφεξής ΚΑΛΟ) και διερευνά τα συναφή εκπαιδευτικά προγράμματα ως βασικό μηχανισμό υποστήριξης της ΚΑΛΟ στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Επιπλέον, αυτό το άρθρο δείχνει ότι η σύνδεση μεταξύ ΚΑΛΟ και εκπαίδευσης ενηλίκων δεν είναι τυχαία, αλλά βασίζεται σε συγκλίνουσες αρχές αυτών των δύο πεδίων, και ειδικά στο κοινό τους αξίωμα ως προς την προοπτική μετασχηματισμού της κοινωνίας. Τα εμπειρικά δεδομένα της έρευνας προέρχονται από πέντε χώρες (Γαλλία, Ελλάδα, Ιταλία, Κροατία και Τσεχία) οι οποίες συμμετέχουν σε ευρωπαϊκό πρόγραμμα που συντονίζει το INE ΓΣΕΕ. Το παρόν κείμενο πολιτικής έρχεται να καλύψει ένα κενό στη βιβλιογραφία της ευρωπαϊκής ΚΑΛΟ, δεδομένου ότι πρόκειται για ένα σύγχρονο, ελάχιστο διερευνημένο πεδίο γενικά, και ειδικότερα ως προς τη σύνδεσή του με την ΕΕΚ. Η σημασία αυτού του άρθρου είναι ακόμη πιο μεγάλη ενόψει

² Η έρευνα αυτή χρηματοδοτήθηκε από το Erasmus+ στο πλαίσιο του έργου «Πρωώθηση της Απασχολησιμότητας μέσω της Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας» – (2019-1-EL01-KA202-062479).

³ Το παρόν άρθρο αποτελεί αναδημοσίευση της από 19/11/2020 έκδοσης του INE ΓΣΕΕ, διαθέσιμη στο <https://www.inegsee.gr/ekdosi/epangelmatiki-ekpedefsi-ke-katartisi-sti-sfera-tis-kinonikis-ikonomias-mia-sygkritiki-analysi-pente-choron-tis-ee/> και αντλεί κοινά δεδομένα με το Apostolopoulos, N., Goulas, Ch., Kakouris, A. and Papageorgiou, I. (2021). “Vocational Education and Training as a Support Mechanism and Policy Instrument for the European Social and Solidarity Economy”, in Apostolopoulos, N., Chalvatzis, K. and Liargovas, P. (eds) *Entrepreneurship, Institutional Framework and Support Mechanisms in the EU*, Bingley: Emerald.

των συνεχιζόμενων κοινωνικοοικονομικών κρίσεων (π.χ. χρηματοοικονομική, υγειονομική, περιβαλλοντική κρίση), οι οποίες αναδεικνύουν το γεγονός ότι οι προοπτικές της ΚΑΛΟ δεν μπορούν πλέον να απουσιάζουν από την πολιτική ατζέντα.

Abstract

This article is a combination of policy and research as, based on primary data, it develops the situation of Vocational Education and Training (VET) for Social Solidarity Economy (SSE) and explores the relevant educational programmes as a basic support mechanism of SSE in the EU. Moreover, this article shows that the connection between adult education and SSE is not accidental, but is based on converging principles of these two fields, and especially on their common mission regarding society transformation. The empirical data of the research comes from five countries (France, Greece, Italy, Croatia and the Czech Republic) which participate in an Erasmus+ programme coordinated by INE GSEE. This policy text comes to fill a gap in the literature of European SSE, given its limited exploration in general, and in particular in relation to VET. The importance of this article is even greater in view of the ongoing socio-economic crises (e.g. financial, health, environmental crisis), which highlight the fact that the SSE prospects can no longer be absent from the political agenda.

Λέξεις – κλειδιά: Επαγγελματική Εκπαίδευση και Κατάρτιση, Κριτική Παιδαγωγική, Κοινωνική Ένταξη, Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία

Keywords: Vocational Education and Training, Critical Pedagogy, Social Inclusion, Social Solidarity Economy

1. Εισαγωγή

Η Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία (ΚΑΛΟ) μπορεί να θεωρηθεί μια αναπτυξιακή εξέλιξη μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, με τους φορείς της να στοχεύουν στην εξυπηρέτηση κοινωνικών σκοπών ως πυρήνα των δραστηριοτήτων τους (Amin, 2009· Defourny and Kuan, 2011· Lortie and Cox, 2018). Παρά τη μακρά ιστορία της κοινωνικής οικονομίας, οι κοινωνικές επιχειρήσεις και ο ρόλος τους εμφανίστηκαν μετά το 2000 –λαμβάνοντας ευρεία δημοσιότητα με την ανάληψη του Νόμπελ Ειρήνης από τον Muhammad Yunus (2006)– και παραμένουν ελάχιστα ανεπτυγμένες και ενσωματωμένες στα μέχρι τώρα οικονομικά μοντέλα (O'Connor, 2013). Ο αντίκτυπος των οργανισμών της κοινωνικής οικονομίας, κυρίως σε τοπικό επίπεδο, δεν έχει ακόμη διερευνηθεί πλήρως (Kelly et al., 2019· Muller and Tanguy, 2019). Αδιαμφισβήτητα, η οικονομική κρίση ανέδειξε τη σημασία των οργανισμών της κοινωνικής οικονομίας. Ωστόσο, έχει καταστεί σαφές ότι οι οργανισμοί στον τομέα της ΚΑΛΟ στερούνται γνώσεων και πληροφοριών (Apostolopoulos et al., 2019) και ως εκ τούτου χρειάζεται να αναπτυχθούν περαιτέρω οι σχετικές εκπαιδευτικές δραστηριότητες (ΚΑΛΟ, 2018).

Στο κείμενο αυτό υποστηρίζουμε ότι η εκπαίδευση ενηλίκων μπορεί να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην περαιτέρω υποστήριξη των συγκεκριμένων οργανισμών. Θα μπορούσε η επαγγελματική κατάρτιση στον τομέα της ΚΑΛΟ, εφαρμόζοντας τις αρχές της εκπαίδευσης ενηλίκων, να παρέχει εκπαίδευση στον τομέα της κοινωνικής οικονομίας και των οργανισμών της και να εφοδιάσει με γνώσεις, δεξιότητες, στάσεις και ικανότητες τους οργανισμούς της κοινωνικής οικονομίας και τους εργαζομένους της. Αυτό κρίνεται ακόμη πιο σημαντικό, καθώς το αρχικό σύστημα εκπαίδευσης και κατάρτισης δεν προσφέρει επαρκή πρόσβαση στην απόκτηση προσόντων στον τομέα της κοινωνικής οικονομίας.

2. Διερεύνηση της σύνδεσης ΕΕΚ και ΚΑΛΟ

Η εκπαίδευση και κατάρτιση των εργαζομένων μπορεί να καταστεί μέσο για την ενεργοποίηση της οργανωτικής αλλαγής. Προκειμένου όμως να επιτευχθεί αυτό, η

εκπαίδευση πρέπει να είναι μετασχηματιστικής φύσης (βλ. Kakouris, Voudda and Pavlakis, 2012). Αυτό προϋποθέτει ποιοτική και αποτελεσματική εκπαίδευση, υιοθετώντας κατάλληλη προσέγγιση και μεθόδους εκπαίδευσης ενηλίκων, ώστε να προκληθεί μετασχηματισμός τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο.

Η κοινωνική επιχειρηματικότητα και πιο συγκεκριμένα η μετασχηματιστική επιχειρηματικότητα (Maas and Jones, 2019· Ratten and Jones, 2018) –μια υποκείμενη ιδέα για την κοινωνική οικονομία– είναι στα πρώτα της βήματα και χρειάζεται περαιτέρω ανάπτυξη για να έχει αποτελέσματα σε μακροοικονομικό επίπεδο. Το πλαίσιο αυτό δημιουργεί την ανάγκη για περαιτέρω διερεύνηση σχετικά με την απαιτούμενη ΕΕΚ για τα μέλη σε τέτοια εγχειρήματα. Μια ανάλυση μεταξύ διαφορετικών συστημάτων ΕΕΚ στο εν λόγω πεδίο θα μπορεί να ενισχύσει την υπάρχουσα γνώση στο αντικείμενο.

Για την περαιτέρω διεύρυνση της σχέσης ΕΕΚ και ΚΑΛΟ, μια κοινοπραξία εταίρων που προέρχονται τόσο από το πεδίο της ΚΑΛΟ όσο και της εκπαίδευσης ενηλίκων συνεργάστηκαν για να υλοποιήσουν ένα διετές πρόγραμμα, στο πλαίσιο χρηματοδότησης Erasmus+ της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (ΕΕ), με τίτλο «Προώθηση της απασχολησιμότητας μέσω της Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας –EmployoSSE». Ο κύριος στόχος του έργου EmployoSSE είναι να εφαρμόσει και να προωθήσει το πλαίσιο της ΚΑΛΟ στην ΕΕΚ. Το όραμα είναι μια ολοκληρωμένη κατάρτιση και επαγγελματική ανάπτυξη, η οποία θα ενσωματώσει στις ιδέες και συμπεριφορές των εκπαιδευομένων το εναλλακτικό κοινωνικοοικονομικό μοντέλο της κοινωνικής οικονομίας. Πιο συγκεκριμένα, υπό το συντονισμό του ΙΝΕ ΓΣΕΕ, εταίροι από τη Γαλλία, την Ελλάδα, την Ιταλία, την Κροατία και την Τσεχία (ADEPES Mouvement pour l' Économie Solidaire Occitanie, DOCK Συνεργατικός Χώρος Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας, ENAIP Veneto, Green Network of Activist Groups ZMAG, Ekumenická Akademie) συνεργάστηκαν αφενός για να αναπτύξουν έναν οδηγό εκπαιδευτών ΕΕΚ για την ΚΑΛΟ, ο οποίος θα εισάγει το επαγγελματικό πεδίο της ΚΑΛΟ στο σύστημα ΕΕΚ, και αφετέρου για να παρέχουν ένα πακέτο εκπαιδευτικών ενοτήτων κατάρτισης σε θέματα ΚΑΛΟ, τα οποία θα δοκιμαστούν πιλοτικά στις συμμετέχουσες χώρες. Μέσω του έργου αυτού στόχος είναι να υποστηριχθεί η συμπερίληψη των εκπαιδευτικών ενοτήτων ΚΑΛΟ στα προγράμματα σπουδών ΕΕΚ σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο.

Για τους σκοπούς του παρόντος άρθρου, εξετάζονται τα ακόλουθα ερευνητικά ερωτήματα για τις συμμετέχουσες χώρες:

- Υλοποιούνται προγράμματα ΕΕΚ στο πεδίο της ΚΑΛΟ; Εάν ναι, ποιοι τύποι προγραμμάτων παρέχονται;
- Ποια παιδαγωγική προσέγγιση και τι είδους μέθοδοι διδασκαλίας έχουν εφαρμοστεί σε αυτά τα προγράμματα;
- Ποιες γνώσεις, δεξιότητες, στάσεις και ικανότητες εκ μέρους των εκπαιδευτών απαιτούνται για την κατάρτιση στο πεδίο της ΚΑΛΟ;

Τα ποιοτικά εμπειρικά δεδομένα τα οποία σχετίζονται με τα προαναφερθέντα ερευνητικά ερωτήματα συλλέχθηκαν μέσω ερωτηματολογίου ανοιχτών ερωτήσεων από τους εταίρους των πέντε χωρών που συμμετείχαν στο έργο και αναλύονται παρακάτω.

3. Προγράμματα ΕΕΚ στο πεδίο της ΚΑΛΟ

Το επίπεδο διάδοσης εκπαιδευτικών προγραμμάτων και πρωτοβουλιών για την ΚΑΛΟ στις συμμετέχουσες χώρες ποικίλλει. Τα πορίσματα για σχετικά προγράμματα κατάρτισης στο τυπικό ή μη τυπικό εκπαιδευτικό σύστημα στις πέντε συμμετέχουσες χώρες της ΕΕ συνοψίζονται στον Πίνακα 1 και αναπτύσσονται παρακάτω.

Πίνακας 1: Εκπαιδευτικά Προγράμματα ΚΑΛΟ

Χώρα	Παρεχόμενη ΕΕΚ και άλλα εκπαιδευτικά προγράμματα
Κροατία	<ol style="list-style-type: none"> 1. Εκπαιδευτικά προγράμματα εκπονούνται από άτυπα δίκτυα και συνεργατικούς σχηματισμούς φορέων. 2. Η ΕΕΚ παρέχεται από το δημόσιο φορέα ΑΝΕΤΑΕ. 3. Εκπονούνται σχετικές δράσεις στο πλαίσιο των ευρωπαϊκών προγραμμάτων Erasmus+.
Τσεχία	<ol style="list-style-type: none"> 1. Η ΚΑΛΟ γίνεται αντιληπτή στο μικρο-επίπεδο (στην κοινωνική επιχείρηση). 2. Εκπονούνται σχετικά έργα από ΜΚΟ και άλλους εταίρους (π.χ. στη γεωργική παραγωγή). 3. Έννοιες της ΚΑΛΟ έχουν συμπεριληφθεί, μερικώς, σε πανεπιστημιακά προγράμματα. 4. Ευρωπαϊκά προγράμματα και δίκτυα (π.χ. TESSEA) ενημερώνουν τους ενδιαφερομένους και αυξάνουν την ευαισθητοποίηση. 5. Η σύνδεση της ΚΑΛΟ με την ΕΕΚ είναι ασθενής.
Γαλλία	<ol style="list-style-type: none"> 1. Παρέχονται πανεπιστημιακά διπλώματα στο θέμα και λειτουργεί ένα διαπανεπιστημιακό δίκτυο (RIUESS). 2. Λειτουργεί το πρόγραμμα ΡΕΡΙΤΕ για εκκολαπτόμενους επιχειρηματίες-φοιτητές. 3. Μικροί οργανισμοί παρέχουν άτυπη εκπαίδευση στο θέμα. 4. Υπάρχουν συγκεκριμένες συμφωνίες μεταξύ κράτους και οργανισμών. 5. Το επίσημο πρόγραμμα μαθητείας και πρακτικής άσκησης περιλαμβάνει τους οργανισμούς και τις επιχειρήσεις ΚΑΛΟ.
Ελλάδα	<ol style="list-style-type: none"> 1. Η ΚΑΛΟ περιλαμβάνεται σε προγράμματα των Κέντρων Διά Βίου Μάθησης των δήμων. 2. Ορισμένα πανεπιστημιακά προγράμματα παρέχουν μικροπιστοποίηση (microcredentials) στο θέμα. 3. ΕΕΚ στο θέμα παρέχεται από το ΙΝΕ και το ΚΑΝΕΠ της ΓΣΕΕ. 4. Άτυπη μάθηση παρέχεται από ΜΚΟ και από σχετικές θερμοκοιτίδες επιχειρήσεων.
Ιταλία	<ol style="list-style-type: none"> 1. Απουσιάζει η ΚΑΛΟ από το σύστημα ΕΕΚ.

	<p>2. Παρέχεται τετραετές δίπλωμα με θέμα «Υγεία και κοινωνική εργασία».</p> <p>3. Η ΚΑΛΟ καλλιεργείται από τοπικά δίκτυα (π.χ. Κοινωνική Αγροτική Συνεργασία).</p> <p>4. Το θέμα προωθείται μέσω εθνικών δικτύων και εκθέσεων (π.χ. Falacosagiusta, Quattro passi, Rivestiti, Tutta un'altra cosa, ASviS, LIBERA).</p>
--	---

Στην Κροατία, η ΚΑΛΟ εντάσσεται υπό την ομπρέλα της κοινωνικής επιχειρηματικότητας, η οποία συνδέεται με ζητήματα αειφορίας και –ως εκ τούτου– αντιμετωπίζεται διαθεματικά. Αξιοποιούνται έργα χρηματοδοτούμενα από την ΕΕ, στα οποία συμμετέχουν πανεπιστήμια και επαγγελματικά λύκεια. Διάφορα μαθήματα ΚΑΛΟ συντονίζονται από κοινοπραξίες όπως το ACT Group, το Impact Hub Zagreb, ο Πράσινος Ενεργειακός Συνεταιρισμός, ενώ άλλα χρηματοδοτούνται από το Erasmus+ και ειδικά το Erasmus για Νέους Επιχειρηματίες. Με την πάροδο του χρόνου έχει αναπτυχθεί διδακτικό υλικό. Η κύρια αδυναμία είναι ότι δεν υπάρχει άμεση σύνδεση και λειτουργικότητα μεταξύ των διαφορετικών εκπαιδευτικών προγραμμάτων.

Στην Τσεχία η εκπαίδευση για την κοινωνική επιχειρηματικότητα εντάσσεται στο μικρο-επίπεδο των κοινωνικών επιχειρήσεων. Υπάρχουν ΜΚΟ και δίκτυα που προσπαθούν να ευαισθητοποιήσουν την κοινωνία σχετικά με το πεδίο της ΚΑΛΟ μέσω της υλοποίησης σχετικών έργων. Έννοιες του πεδίου αυτού ενσωματώνονται στα υπάρχοντα προγράμματα σπουδών τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, αλλά δεν υπάρχουν εξειδικευμένα προγράμματα αφιερωμένα στην κοινωνική οικονομία. Μεγάλο μέρος της μη τυπικής εκπαίδευσης στην ΚΑΛΟ πραγματοποιείται μέσω δραστηριοτήτων των ΜΚΟ και δικτύων που στοχεύουν στην ενημέρωση σχετικά με το ρόλο της κοινωνικής επιχειρηματικότητας στην οικονομία.

Στη Γαλλία παρέχονται στην τριτοβάθμια εκπαίδευση 20 προπτυχιακά προγράμματα, 40 μεταπτυχιακά προγράμματα και 19 εκπαιδευτικά μαθήματα, τα οποία αναφέρονται ως σχετικά με την ΚΑΛΟ και την κοινωνική επιχειρηματικότητα. Η ΚΑΛΟ στη Γαλλία εμφανίστηκε τη δεκαετία του '90, ενώ το Πανεπιστημιακό Δίκτυο ΚΑΛΟ λειτουργεί από το 2000, με στόχο την ευαισθητοποίηση του κοινού και τη συμμετοχή στον κοινωνικό διάλογο για το εν λόγω πεδίο. Το πρόγραμμα PERITE για φοιτητές-επιχειρηματίες είναι ένα παράδειγμα κοινωνικά συνειδητών νεοσύστατων επιχειρήσεων. Επιπλέον, οι μικροί οργανισμοί που λειτουργούν στο πεδίο της ΚΑΛΟ παρέχουν μη τυπική εκπαίδευση. Συνεργασίες για μη τυπική κατάρτιση έχουν συμπεριληφθεί στη νομοθεσία για την ΚΑΛΟ από το 2014 και έχουν επακολουθήσει συμφωνίες με δίκτυα, όπως τα CRESS, ESPER και OCCE. Από το 2016, το εθνικό πρόγραμμα μαθητείας και πρακτικής άσκησης είναι διαθέσιμο σε οργανισμούς και επιχειρήσεις ΚΑΛΟ.

Στην Ελλάδα, η νομοθεσία για την ΚΑΛΟ είναι σχετικά πρόσφατη (2011, 2016) και αναπτύχθηκε ως απότοκος της οικονομικής κρίσης. Η εκπαίδευση στο πεδίο αυτό προσφέρεται μέσω μη τυπικής εκπαίδευσης στα Κέντρα Διά Βίου Μάθησης (ΚΔΒΜ). Σχετικές με την ΚΑΛΟ έννοιες διδάσκονται και μέσω μικροπιστώσεων σε προγράμματα σπουδών πανεπιστημίων, ενώ επίσης προγράμματα κατάρτισης για την κοινωνική οικονομία οργανώνονται και από το ΙΝΕ και το ΚΑΝΕΠ της ΓΣΕΕ. Οι ιδέες της ΚΑΛΟ προωθούνται από ΜΚΟ και επιχειρηματικά εκκολαπτήρια (π.χ. Impact Hub Athens, Orange Groove, Ashoka Greece, Higgs, Development Agency of Athens), ενώ κατάρτιση προσφέρεται επίσης μέσω σχετικών πρωτοβουλιών (π.χ. Kalo, Komvos). Ένας πρόσφατος οδηγός που δημοσιεύτηκε από την Ειδική Γραμματεία ΚΑΛΟ (2017), μια εθνική έκθεση της ΚΑΛΟ στην Αθήνα (2018) όπως και μια πρόσκληση για έργα από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (2019) είναι ενδεικτικά της προσοχής που λαμβάνει πλέον η ΚΑΛΟ από τους φορείς στην Ελλάδα.

Στην Ιταλία η ΕΕΚ συντονίζεται περιφερειακά. Σε αυτό το οργανωμένο σύστημα ΕΕΚ, παρατηρείται έλλειψη της ένταξης εννοιών σχετικών με την ΚΑΛΟ. Παρομοίως με τη Γαλλία, οι έννοιες της ΚΑΛΟ καλλιεργούνται κυρίως από πανεπιστήμια και προωθούνται από τοπικά δίκτυα (π.χ. κοινωνικοί αγροτικοί συνεταιρισμοί). Αρκετά εθνικά δίκτυα και εκθέσεις αυξάνουν την ευαισθητοποίηση για την ΚΑΛΟ, ενώ μη τυπική εκπαίδευση στο πεδίο παρέχεται από σχετικές ενώσεις (π.χ. Equogarantito, Legacoop, CNCA).

Συνολικά, μπορούμε να πούμε ότι η κατάρτιση στο πεδίο της ΚΑΛΟ παρέχεται είτε από φορείς της μη τυπικής εκπαίδευσης είτε από ακαδημαϊκά προγράμματα σπουδών. Στη Γαλλία και την Ελλάδα η ιδέα έχει υιοθετηθεί από κυβερνητικούς οργανισμούς και υπάρχει σχετική νομοθεσία. Οι ΜΚΟ και οι ενώσεις διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην παροχή της μη τυπικής εκπαίδευσης στην ΚΑΛΟ. Αυτό το εύρημα είναι κοινό σε όλες τις χώρες που εξετάζονται στο παρόν άρθρο. Η έννοια της ΚΑΛΟ έχει μεγαλύτερη παράδοση στη Γαλλία, ενώ στην Ελλάδα έχει προσελκύσει την προσοχή ως απάντηση στην οικονομική κρίση. Παρ' όλα αυτά, η εκπαίδευση στην ΚΑΛΟ αντιμετωπίζεται μέσα από την έννοια της κοινωνικής επιχειρηματικότητας (δηλαδή στο μικρο-επίπεδο) και προωθείται μέσω φορέων που χρειάζονται περαιτέρω καθιέρωση σε εθνικό επίπεδο και υποστήριξη ως προς τη σύνδεση με την ΕΕΚ.

4. Εκπαιδευτικές προσεγγίσεις και μέθοδοι στο πεδίο της ΚΑΛΟ

Στον Πίνακα 2 που ακολουθεί αποτυπώνονται οι προσεγγίσεις και οι μέθοδοι εκπαίδευσης, οι οποίες καταγράφεται να αξιοποιούνται στα προγράμματα εκπαίδευσης για την ΚΑΛΟ στις συμμετέχουσες στην έρευνα χώρες.

Πίνακας 2. Εκπαιδευτικές Μέθοδοι ΚΑΛΟ

Χώρα	Εκπαιδευτικές προσεγγίσεις και μέθοδοι
Κροατία	<ol style="list-style-type: none"> 1. Επισκέψεις μελέτης και μελέτες περίπτωσης 2. Πραγματικές διηγήσεις 3. Εργασία σε μικρές ομάδες 4. Βιωματικά παιχνίδια και εργαστήρια 5. Συμβουλευτική και μέντορινγκ
Τσεχία	<ol style="list-style-type: none"> 1. Συνεδρίες σχετικές με την αντίληψη της ΚΑΛΟ (ορισμοί και συζήτηση) 2. Επισκέψεις μελέτης σε καλές πρακτικές 3. Τεχνική world café
Γαλλία	<ol style="list-style-type: none"> 1. Συμμετοχικές μέθοδοι 2. Μεθοδολογίες άτυπης μάθησης 3. Ποικίλες μέθοδοι που στοχεύουν στη δημιουργία πλαισίου και περιβάλλοντος μάθησης 4. Μάθηση δράσης (action learning)
Ελλάδα	<ol style="list-style-type: none"> 1. Συμμετοχικές μέθοδοι, εργασία σε ομάδες, προσομοιώσεις, καταιγισμός ιδεών κ.ά.

	2. Τεχνική world café 3. Τεχνολογία open space 4. Μάθηση δράσης (action learning) 5. Συμβουλευτική και μέντορινγκ 6. Προσομοιώσεις
Ιταλία	1. Τεχνική world café 2. Επισκέψεις μελέτης 3. Ηλεκτρονική μάθηση

Παρατηρούμε ότι οι μέθοδοι προσομοιάζουν σε αυτές που απαντώνται συχνά στην εκπαίδευση για την επιχειρηματικότητα, ενώ επίσης συμπληρώνονται με ανοιχτά περιβάλλοντα συζήτησης. Η Κροατία ευθυγραμμίζεται περισσότερο με τις μεθόδους της εκπαίδευσης στην επιχειρηματικότητα, επισκέψεις μελέτης, μελέτες περίπτωσης, ομαδική εργασία, παιχνίδια και συμβουλευτική (μέντορινγκ). Οι ίδιες μέθοδοι αξιοποιούνται σε μεγάλο βαθμό και στην Ελλάδα. Στη Γαλλία, που φαίνεται να είναι η πιο αποκλίνουσα μεθοδολογικά χώρα από την παραδοσιακή επιχειρηματική διδασκαλία, εφαρμόζονται καινοτόμες μέθοδοι, όπως η μάθηση μέσω της δράσης (action learning) και η βιωματική εκπαίδευση, οι οποίες επικεντρώνονται στη δημιουργία ενός αυθεντικού και συμπεριληπτικού περιβάλλοντος μάθησης. Στις περισσότερες χώρες αναφέρεται η μέθοδος του world café, μια εκπαιδευτική διεργασία πέντε βημάτων για συζήτηση και προβληματισμό μεγάλων ομάδων σχετικά με μία συγκεκριμένη ιδέα.

Δεδομένου ότι το μεγαλύτερο μέρος της εκπαίδευσης στην ΚΑΛΟ βασίζεται στη μη τυπική εκπαίδευση, οι ανοιχτές συμμετοχικές συζητήσεις για την ΚΑΛΟ εφαρμόζονται σε όλες τις χώρες –εκτός της Κροατίας. Αυτό είναι σίγουρα ένα σημείο εκκίνησης, το οποίο συμπληρώνεται από επισκέψεις μελέτης (Τσεχία, Ιταλία), ηλεκτρονική μάθηση (Ιταλία) ή παραδοσιακές επισκέψεις και συμβουλευτική (Κροατία, Ελλάδα). Η μάθηση μέσω της δράσης (action learning) μπορεί να θεωρηθεί ως βάση για πρακτική εκπαίδευση σε μικρές ομάδες. Το γεγονός πάντως που αναγνωρίζεται σε όλες τις συμμετέχουσες στην έρευνα χώρες είναι η ένταξη των στάσεων και των ικανοτήτων που απαιτούνται για την ΚΑΛΟ στην εκπαιδευτική προσέγγιση και στις μεθόδους. Ο κοινωνικός και μετασχηματιστικός προσανατολισμός της ΚΑΛΟ αντικατοπτρίζεται και στην ΕΕΚ για την ΚΑΛΟ. Αυτό είναι και το κύριο σημείο διαφοροποίησης με άλλες μορφές εκπαίδευσης στην επιχειρηματικότητα.

Παρά το γεγονός ότι οι περισσότερες από τις προηγούμενες εκπαιδευτικές μεθόδους απαντώνται τόσο στην τυπική όσο και στη μη τυπική εκπαίδευση, χρειαζόμαστε περισσότερες πληροφορίες για να αξιολογήσουμε τον αναμενόμενο αντίκτυπο στους εκπαιδευομένους. Για παράδειγμα, με ποιον τρόπο οι προηγούμενες μέθοδοι ανταποκρίνονται στις υπάρχουσες θεωρίες μάθησης (Kakouris and Morselli, 2020) ή στις διάφορες φιλοσοφικές προσεγγίσεις (Hannon, 2005); Επίσης, η βιωματική μάθηση έχει πολλές μορφές (Marsick και O'Neil, 1999); Το επίπεδο ανάλυσης (δηλαδή το άτομο, η επιχείρηση, η οικονομία) είναι εξίσου σημαντικό στη διαδικασία απόκτησης γνώσεων για την ΚΑΛΟ σε μακροοικονομικό επίπεδο και στις σχέσεις της με την κοινωνική επιχειρηματικότητα. Τα αποτελέσματα από την εφαρμογή στις χώρες που εξετάζονται σε αυτό το άρθρο είναι ενδεικτικά για τον αντίκτυπο της ΕΕΚ στο πεδίο της ΚΑΛΟ και θα προσφέρουν αποτελέσματα για περαιτέρω μελέτη.

5. Γνώσεις, δεξιότητες και ικανότητες εκπαιδευτών ΚΑΛΟ

Ένα άλλο σημαντικό σημείο, βασικός πυλώνας μιας εκπαιδευτικής διεργασίας, είναι ο εκπαιδευτής. Στον Πίνακα 3 αναλύεται το απαιτούμενο υπόβαθρο των εκπαιδευτών στην ΚΑΛΟ για τις συμμετέχουσες χώρες. Το υπόβαθρο αυτό κατηγοριοποιείται στα επίπεδα των γνώσεων, των οριζόντιων δεξιοτήτων και των ικανοτήτων, δηλαδή των δυνατοτήτων να αξιοποιήσει το άτομο τις γνώσεις και δεξιότητές του για να ανταποκριθεί στην εκπαίδευση στο πεδίο της ΚΑΛΟ.

Πίνακας 3: Προφίλ Εκπαιδευτή ΚΑΛΟ

Χώρα		Προφίλ εκπαιδευτών (Γ: Γνώσεις, ΟΔ: Οριζόντιες Δεξιότητες, Ι: Ικανότητες)
Κροατία	Γ	<ol style="list-style-type: none"> 1. Διαστάσεις και αξίες της ΚΑΛΟ 2. Δικτύωση και συνεργασίες 3. Διαχείριση και οικονομική βιωσιμότητα
	ΟΔ	<ol style="list-style-type: none"> 1. Δημιουργία συμμετοχικού και συμπεριληπτικού περιβάλλοντος 2. Δημιουργική σκέψη και επίλυση προβλημάτων 3. Δημιουργία ανοιχτών συζητήσεων και αντιπαραθέσεων 4. Συζήτηση βραχυ-/μακροπρόθεσμων αναγκών και στόχων της ΚΑΛΟ
	Ι	<ol style="list-style-type: none"> 1. Αντίληψη εννοιών και οργανωσιακών μορφών της ΚΑΛΟ 2. Ικανότητα δημιουργίας συμμετοχικών προγραμμάτων 3. Καλλιέργεια πρακτικών της ΚΑΛΟ 4. Παροχή εκπαιδευτικού υλικού και δραστηριοτήτων
Τσεχία	Γ	<ol style="list-style-type: none"> 1. Διαστάσεις και αξίες της ΚΑΛΟ 2. Γνώσεις καινοτόμων εκπαιδευτικών μεθόδων
	ΟΔ	<ol style="list-style-type: none"> 1. Υιοθέτηση συμμετοχικών προσεγγίσεων 2. Δημιουργία σχέσεων μεταξύ των εμπλεκομένων 3. Δημιουργία κοινότητας 4. Εξισορρόπηση μεταξύ εμπορικών και κοινωνικών πλευρών και ζητημάτων 5. Επικοινωνιακές δεξιότητες
	Ι	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ικανότητα κοινωνικού μάρκετινγκ

		<ul style="list-style-type: none"> 2. Ικανότητα άντλησης δημόσιων πόρων 3. Δημοκρατική λήψη αποφάσεων χωρίς αποκλεισμούς
Γαλλία	Γ	<ul style="list-style-type: none"> 1. Διαστάσεις και αξίες της ΚΑΛΟ 2. Επιχειρηματική γνώση σχετική με την ΚΑΛΟ
	ΟΔ	<ul style="list-style-type: none"> 1. Σύνδεση της τοπικής ιστορίας με την ΚΑΛΟ και το δημόσιο συμφέρον 2. Σύνδεση της ΚΑΛΟ με τη μετάβαση και την παγκόσμια προοπτική 3. Ατομική τοποθέτηση απέναντι στην ΚΑΛΟ 4. Ανάλυση της ατομικής και της συλλογικής συνεισφοράς στην οικολογία, την οικονομία, τη δημοκρατία και την κοινωνία 5. Χρήση ατομικών γνώσεων για την προώθηση διαφορετικών οπτικών και προσεγγίσεων 6. Αποδοχή των αντίθετων απόψεων
	Ι	<ul style="list-style-type: none"> 1. Ικανότητα εξήγησης των βασικών στοιχείων και των προκλήσεων της ΚΑΛΟ από ιστορικής πλευράς 2. Αποκάλυψη τοπικών ή διεθνών οικοσυστημάτων (παίκτες/δίκτυα) 3. Οριοθέτηση του τομέα της ΚΑΛΟ 4. Επεξήγηση της λειτουργίας, του σκοπού και της δράσης τοπικών κοινωνικών και αλληλέγγυων επιχειρήσεων (διηγήσεις) 5. Σύνδεση της ΚΑΛΟ με την τοπική ανάπτυξη 6. Βασικές δεξιότητες διοίκησης επιχειρήσεων
Ελλάδα	Γ	<ul style="list-style-type: none"> 1. Η επιχειρηματικότητα στην ΚΑΛΟ 2. Η διοίκηση στην ΚΑΛΟ 3. Οικονομικές γνώσεις 4. Κοινωνιολογία 5. Εκπαίδευση ενηλίκων
	ΟΔ	<ul style="list-style-type: none"> 1. Κοινωνική ευαισθητοποίηση 2. Ενσυναίσθηση 3. Δημιουργική σκέψη

		4. Επίλυση προβλημάτων
	Ι	<ol style="list-style-type: none"> 1. Κατανόηση βασικών εννοιών κοινωνικής οικονομίας 2. Ανάλυση εκπαιδευτικών αναγκών στην ΚΑΛΟ 3. Σχεδιασμός καινοτόμου κατάρτισης στην ΚΑΛΟ 4. Μετάδοση πληροφοριών σχετικών με πρακτικές εφαρμογής 5. Προώθηση βιωματικής κατάρτισης ομοτίμων στην ΚΑΛΟ 6. Κριτική αξιολόγηση διαδικασιών σε οργανισμούς ΚΑΛΟ 7. Κριτική κατανόηση του ρόλου της ΚΑΛΟ στην επίλυση κοινωνικών προβλημάτων
Ιταλία	Γ	<ol style="list-style-type: none"> 1. Εθνικό/διεθνές νομικό πλαίσιο της ΚΑΛΟ 2. Βασικές μορφές ΚΑΛΟ
	ΟΔ	<ol style="list-style-type: none"> 1. Αντίληψη της αξιακής βάσης της ΚΑΛΟ 2. Προώθηση της εργασιακής δημοκρατίας, συμμετοχής, ισότητας, αλληλεγγύης, αυτοκαθορισμού 3. Προώθηση της διαφάνειας στη λήψη αποφάσεων 4. Προώθηση της συνεργασίας, της μάθησης μέσω ομοτίμων και της ισότιμης συμμετοχής 5. Επίβλεψη και διευκόλυνση ατομικών ή ομαδικών έργων
	Ι	<ol style="list-style-type: none"> 1. Δημιουργία εκπαιδευτικών προγραμμάτων, περιεχομένου και μεθόδων διδασκαλίας 2. Καθορισμός εκπαιδευτικών αναγκών φοιτητών και εργαζομένων και διαμεσολάβηση με οργανισμούς ΚΑΛΟ 3. Επίβλεψη εργασιών των εκπαιδευομένων 4. Σχεδιασμός καινοτόμου βιωματικής κατάρτισης στην ΚΑΛΟ

Στην Κροατία το υπόβαθρο για τους εκπαιδευτές εναρμονίζεται με τη μεθοδολογία κατάρτισης που βασίζεται στην εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα. Έμφαση δίνεται στις βασικές γνώσεις στο πεδίο, καθώς και στην ικανότητα των εκπαιδευτών να κατευθύνουν την προσοχή των συμμετεχόντων στην πρακτική της ΚΑΛΟ και στην επίλυση προβλημάτων. Στη Τσεχία οι εκπαιδευτές πρέπει επίσης να έχουν εκπαιδευτικές γνώσεις, ενώ δίνεται έμφαση στις ήπιες δεξιότητες, οι οποίες είναι ικανές να συμβάλουν στη δημιουργία ενός ευνοϊκού

μαθησιακού περιβάλλοντος. Στην Ιταλία οι απαιτήσεις επικεντρώνονται στις μορφές της ΚΑΛΟ, καθώς και σε σχετικά νομικά ζητήματα. Ωστόσο, αναγνωρίζεται ότι χρειάζεται να αναπτυχθεί καινοτόμος εκπαιδευτική μεθοδολογία για την ΚΑΛΟ και αυτή η ανάγκη εστιάζεται στις απαιτούμενες ήπιες δεξιότητες των εκπαιδευτών. Στη Γαλλία και την Ελλάδα τα απαιτούμενα γνωστικά αντικείμενα περιλαμβάνουν την επιχειρηματικότητα και το μάνατζμεντ. Στην Ελλάδα, περισσότερο από άλλες χώρες, τα σχετικά προγράμματα ΕΕΚ απαιτούν από τους εκπαιδευτές γνώσεις, δεξιότητες και ικανότητες στη διοίκηση και στα οικονομικά. Ωστόσο, σε αντίθεση με την Κροατία, επισημαίνονται ακόμη κοινωνιολογικά ζητήματα και η αναγκαιότητα για κριτική προσέγγιση ώστε να είναι ικανοί να εκκινούν έναν δημοκρατικό διάλογο χωρίς αποκλεισμούς. Η κοινωνική διάσταση είναι πιο εμφανής στη Γαλλία. Εκεί η ΚΑΛΟ συνδέεται άμεσα με την τοπική κοινωνία και την ιστορία, με στόχο η ΚΑΛΟ να προωθεί την τοπική ανάπτυξη. Οι απαιτούμενες δεξιότητες των εκπαιδευτών περιλαμβάνουν κριτική εξέταση εναλλακτικών απόψεων και ανοιχτή συζήτηση για το ρόλο και τις λειτουργίες των οργανισμών ΚΑΛΟ.

Συγκρίνοντας το απαιτούμενο υπόβαθρο των εκπαιδευτών στις συμμετέχουσες χώρες, παρατηρείται μια μικρή διαφοροποίηση. Οι χώρες στις οποίες εμφανίστηκε η ΚΑΛΟ πιο πρόσφατα, όπως είναι η περίπτωση της Ελλάδας, τείνουν να επικεντρώνονται στο μικρο-επίπεδο και στην πρακτική της κοινωνικής επιχειρηματικότητας. Αντιλαμβάνονται τις κοινωνικές επιχειρήσεις ως μέσο για την επίλυση κοινωνικών προβλημάτων που λειτουργούν ανάλογα με τα διαθέσιμα κεφάλαια και τις κρατικές επιχορηγήσεις. Σε αυτή την περίπτωση, το Ευρωπαϊκό Πλαίσιο Επαγγελματικής Ικανότητας Προσανατολισμένο στην Επιχειρηματικότητα (EntreComp) χρειάζεται να αξιοποιηθεί, αφού πρώτα αναλυθεί πιο διεξοδικά (Bacigalupo et al., 2016). Οι κορυφαίοι στο πεδίο, όπως η περίπτωση της Γαλλίας, επικεντρώνονται στο μεσο-επίπεδο, δηλαδή το οικοσύστημα, καθώς και στο μακρο-επίπεδο, εντάσσοντας την ΚΑΛΟ ως διαδικασία στην οικονομία και την κοινωνία.

Ως εκ τούτου, οι χώρες αυτές απασχολούν εκπαιδευτές ικανούς να αναπτύξουν το ζήτημα κοινωνιολογικά και οικονομικά με βάση καινοτόμες εκπαιδευτικές μεθόδους. Αυτό μπορεί να αποδειχθεί μετασηματιστικό (βλ. Kakouris and Liargovas, 2020), δεδομένου ότι στοχεύει να αναδείξει τις κοινωνικές αξίες της ΚΑΛΟ και, επομένως, να επηρεάσει τη στάση των εκπαιδευόμενων αναφορικά με τις έννοιες και τις διαδικασίες της. Βέβαια, η αλλαγή αναμένεται να επέλθει μέσω της ανάπτυξης των κοινωνικών επιχειρήσεων, της αύξησής τους και της «ορατότητάς» τους σε μακροοικονομικό επίπεδο.

6. Συμπερασματικές παρατηρήσεις – Προτάσεις πολιτικής

Από την παραπάνω ανάλυση μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο τομέας της ΚΑΛΟ στην Ευρώπη χρησιμοποιεί την ΕΕΚ, σε διαφορετικά επίπεδα, ως μηχανισμό για την υποστήριξη της θέσης του στην ευρωπαϊκή κοινωνία και οικονομία (Apostolopoulos, *et al*, 2021). Λαμβάνοντας υπόψη το στρατηγικό της όραμα, έχει καταστεί σαφές στον τομέα της ΚΑΛΟ ότι η αποστολή της μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσω της εκπαίδευσης των κοινοτήτων για κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη (Quiroz-Niño and Murga-Menoyo, 2017). Αυτή η προσπάθεια τείνει να παρέχεται από δημόσιους φορείς, όπως δημόσια κέντρα μάθησης και πανεπιστήμια, αλλά και εντός του τομέα της ΚΑΛΟ μέσω των δικτύων και των ενώσεων του που προσφέρουν σχετικά προγράμματα ΕΕΚ.

Όπως ισχύει για την πραγματικότητα της ΚΑΛΟ, έτσι και η εκπαίδευση για αυτήν πρέπει να είναι μια διαδικασία συνεργασίας με δημοκρατική προσέγγιση και μια κοινή αντίληψη για το συλλογικό δυναμικό μετασηματισμού. Άλλες αρχές και ιδιότητες της ΚΑΛΟ είναι η κοινωνική ένταξη, η ομαδική εργασία, η συνεργασία, η ενδυνάμωση, η αυτοδιαχείριση, η συλλογική δράση, η δημιουργία συνθηκών για τη βελτίωση της ποιότητας ζωής και η βιώσιμη τοπική ανάπτυξη κοινοτήτων (Quiroz-Niño and Murga-Menoyo, 2017). Αυτά όλα είναι στοιχεία τα οποία –στην ΕΕΚ για την ΚΑΛΟ– χρειάζεται να μεταφραστούν και να

ενσωματωθούν σε μεθοδολογία, κάτι που μπορεί να υλοποιηθεί μόνο μέσω της προσέγγισης κοινωνικού σκοπού της εκπαίδευσης ενηλίκων. Το ίδιο ισχύει για τις γνώσεις, τις δεξιότητες και τις ικανότητες που απαιτούνται από τον εκπαιδευτή.

Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι ιδανικά η ΕΕΚ για το πεδίο της ΚΑΛΟ είναι η σύγχρονη ερμηνεία και εφαρμογή της παράδοσης της εκπαίδευσης ενηλίκων κοινωνικού σκοπού. Η εκπαίδευση ενηλίκων έχει έναν ιστορικό δεσμό με την κοινωνία, επηρεασμένη από τις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες κάθε εποχής, ενώ ταυτόχρονα προσπαθεί να τις επηρεάσει (Papageorgiou, 2012). Αυτό ισχύει ιδιαίτερα στην προσέγγιση της εκπαίδευσης ενηλίκων με κοινωνικό σκοπό, η οποία αντιλαμβάνεται την εκπαίδευση ενηλίκων ως πεδίο αμφισβήτησης, επέκτασης και επανεξέτασης των εννοιών της πολιτεότητας, με τη φιλοδοξία να προχωρήσει προς μια πιο δίκαιη κοινωνία (Martin, 2000· 2003). Η συγκεκριμένη αντίληψη δεν αγνοεί τους περιορισμούς της εκπαίδευσης ενηλίκων ως προς την επίτευξη της κοινωνικής αλλαγής. Ωστόσο, δεν υπάρχει αμφιβολία για τη μαθησιακή φύση της διαδικασίας μέσω της οποίας οι άνθρωποι γίνονται υποκείμενα αλλαγής (Thompson, 2000· Torres and Freire, 1993). Κατά συνέπεια, αυτή η προσέγγιση στην εκπαίδευση ενηλίκων διατηρεί μια διαλεκτική και οργανική σχέση με τα κοινωνικά κινήματα και τις οργανώσεις (Martin, 2000), όπως στην περίπτωση του κινήματος για την ΚΑΛΟ.

Τέλος, θα μπορούσε κανείς να συμπεράνει ότι η συγκεκριμένη εκπαιδευτική προσέγγιση –η οποία στοχεύει να υποστηρίξει την ελπίδα και να καλλιεργήσει την κοινωνιολογική φαντασία με χειραφετητικό δυναμικό που κινείται πέρα από τις οικονομικές αφαιρέσεις της «νεοφιλελεύθερης» σκέψης (Finnegan, 2008) και η οποία συνεπάγεται το μετασχηματισμό των κοινοτήτων μέσω της συμμετοχής των μελών τους σε μετασχηματίζουσα μάθηση (Markidis and Papageorgiou, 2017) μπορεί να αποδειχθεί ως το απαραίτητο μέσο για την προώθηση της ΚΑΛΟ και την αλλαγή του κοινωνικοοικονομικού περιβάλλοντος. Με αυτό τον τρόπο, η εκπαίδευση γενικά, και ειδικά η ΕΕΚ, μπορεί να συμπεριληφθεί στους μηχανισμούς υποστήριξης των οργανισμών και φορέων της ΚΑΛΟ.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Amin, A. (2009). Extraordinarily ordinary: Working in the social economy. *Social Enterprise Journal*, 5 (1), 30-49.
- Apostolopoulos, N., Goulas, Ch., Kakouris, A. and Papageorgiou, I. (2021). “Vocational Education and Training as a Support Mechanism and Policy Instrument for the European Social and Solidarity Economy”, in Apostolopoulos, N., Chalvatzis, K. and Liargovas, P. (eds) *Entrepreneurship, Institutional Framework and Support Mechanisms in the EU*, Bingley: Emerald.
- Apostolopoulos, N., Newbery, R. and Gkartzios, M. (2019). Social enterprise and community resilience: Examining a Greek response to turbulent times. *Journal of Rural studies*, 70, 215-224.
- Bacigalupo, M., Kampylis, P., Punie, Y. and Van den Brande, G. (2016). *EntreComp: The Entrepreneurship Competence Framework*. Luxembourg: Publication Office of the European Union. DOI:10.2791/593884.
- Defourny, J. and Kuan, Y.Y. (2011). Guest editorial: Are there specific models of social enterprise in Eastern Asia? *Social Enterprise Journal*, 7 (1), 5-8.
- Finnegan, F. (2008). Neoliberalism, Irish society and adult education. In E. Curtis (ed.) *The Adult Learner: The Irish Journal of Adult and Community Education*. Dublin: AONTAS, 54-67.

- Hannon, P. D. (2005). Philosophies of enterprise and entrepreneurship education and challenges for higher education in the UK. *The International Journal of Entrepreneurship and Innovation*, 6(2), 105-114.
- Kakouris, A. and Liargovas, P. (2020). On the about/for/through framework of entrepreneurship education: A critical analysis. *Entrepreneurship Education and Pedagogy*, 4(3), 396-421. DOI: 10.1177/2515127420916740.
- Kakouris, A. and Morselli, D. (2020). Addressing the pre/post-university pedagogy of entrepreneurship coherent with learning theories. In S. Sawang (ed.), *Entrepreneurship Education: A lifelong learning approach*. Cham: Springer, 35-58. DOI: 10.1007/978-3-030-48802-4_3.
- Kakouris, A., Voudda, K. P. and Pavlakis, M. (2012). "Triggering self-reflection and informal praxis in the Greek public sector through adult training", in M. Schwartz, C. Lubell, R. Gall, and A. Omer, (eds), *Proceedings of 10th International Conference on Transformative Learning*. San Francisco: Meridian University, 228-233.
- KALO (2018). *Annual Report 2018: Special Secretary of Social and Solidarity Economy*. Available at https://kalo.gov.gr/wp-content/uploads/2018/09/kalo_annualreport2018.pdf
- Kelly, D., Steiner, A., Mazzei, M. and Baker, R. (2019). Filling a void? The role of social enterprise in addressing social isolation and loneliness in rural communities. *Journal of Rural Studies*, 70, 225-236.
- Lortie, J. and Cox, K. C. (2018). On the boundaries of social entrepreneurship: A review of relationships with related research domains. *International Entrepreneurship and Management Journal*, 14(3), 639-648.
- Maas, G. and Jones, P. (eds) (2019). *Transformational Entrepreneurship Practices: Global Case Studies*. Berlin: Springer.
- Markidis, K. and Papageorgiou, I. (2017). Community empowerment through labor education: The case of women unionists of the General Confederation of Greek Workers. In G.A. Koulaouzides, and K. Popovic (eds), *Adult education and lifelong learning in Southeastern Europe: A critical view of policy and practice*, Rotterdam: Sense Publishers, 41-52.
- Marsick, V. J. and O'Neil, J. (1999). The many faces of action learning. *Management Learning*, 30(2), 159-176.
- Martin, I. (2000). Contesting Citizenship. In J. Thompson, M. Shaw, and L. Bane, (eds), *Reclaiming Common Purpose*. Leicester: NIACE.
- Martin, I. (2003). Adult education, lifelong learning and citizenship: Some ifs and buts. *International Journal of Lifelong Education*, 22(6), 566-579.
- Muller, P. and Tanguy, C. (2019). Social economy organizations as social innovation intermediaries: Their contribution... and limitations. *Journal of Innovation Economics and Management*, 58, 189-217.
- O'Connor, A. (2013). A conceptual framework for entrepreneurship education policy: Meeting government and economic purposes. *Journal of Business Venturing*, 28(4), 546-563.
- Papageorgiou, I. (2012). Second language learning in campaign organisations: Means for endorsing students' social involvement. *The Journal for Critical Education Policy Studies*, 10(1), 142-155.

Quiroz-Niño, C. and Murga-Menoyo, M.Á. (2017). Social and Solidarity Economy, Sustainable Development Goals, and Community Development: The Mission of Adult Education & Training. *Sustainability*, 9(12), 2164.

Ratten, V. and Jones, P. (eds) (2018). *Transformational Entrepreneurship*. Abigton, UK: Routledge.

Torres, C. A. and Freire, P. (1993). Twenty years after pedagogy of the oppressed. In P. L. McLaren, and C. Lankshear (eds), *Politics of liberation: Paths from Freire*. London: Routledge.

Thompson, J. (2000). *Women, class and education*. London: Routledge.

Συγγραφέας αναφοράς:

Ίρα Παπαγεωργίου, ΙΝΕ ΓΣΕΕ, ira_papageorgiou@inegsee.gr